

مقایسه عملکرد خانوادگی زوجهای در حال طلاق ارجاعی به

سازمان پزشکی قانونی و زوجهای غیرمطلقه

فرشاد بهاری

دانشجوی دکتری مشاوره، دفتر مشاوره دانشجویان وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی

دکتر سید مهدی صابری *

روانپزشک، سازمان پزشکی قانونی کشور

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

چکیده

زمینه: این مطالعه با هدف بررسی و مقایسه عملکرد خانوادگی زوجهای در حال طلاق و زوجهای غیرمطلقه (عادی) انجام شد. روشها: مطالعه حاضر توصیفی و مقایسه‌ای است. آزمودنیها شامل ۲۶ زوج ارجاعی به بخش روان پزشکی سازمان پزشکی قانونی و ۴۰ زوج غیرمطلقه (عادی) بودند که بر اساس ملاک‌های تعیین شده برای ورود آنها به تحقیق و به صورت نمونه گیری در دسترس (غیر احتمالی) انتخاب شدند. ابزارهای تحقیق شامل مصاحبه روانپزشکی، پرسشنامه سلامت عمومی (GHQ) و خانواده آزمای FAD بود. تحلیل داده‌ها با استفاده از آزمون‌های آماری تی استودنت یا حجم ناپرس، رگرسیون خطی لجستیک، تحلیل بارشانس یک طرفه، آزمون تعقیبی HSD توکی و شاخص‌های آمار توصیفی انجام شد. یافته‌ها: بر اساس نتایج به دست آمده با استفاده از بررسی عملکرد خانوادگی ۳۲ درصد احتمال وقوع طلاق قابل پیش بینی است و در مقیاس «حل مشکل» و «عملکرد کلی خانواده» بیش بینی کننده‌های مهمی برای وقوع طلاق هستند. تحصیلات نقش مؤثری در حفظ بقای خانوادگی دارد و اختلال در چهار بعد از عملکرد خانواده احتمال وقوع طلاق را افزایش می‌دهد.

واژگان کلیدی: عملکرد خانواده، زوجهای طلاق، پزشکی قانونی، سلامت عمومی.

مقدمه

خانواده واحدی عاطفی اجتماعی است که کانون رشد و التیام، تغییر و تحول و آسیب شناسی اعضاء و روابط بین آنهاست. همچنین خانواده عامل همبستگی و شرط تعادل اجتماعی و رکن اصلی جامعه است که در هر عصری و نسلی عملکرد دارد و معمولاً این عملکرد در الگوهای تعاملاتی اعضایش تجلی می کند (Ahrns & Rodgers). خانواده هم باید با تغییرات محیط بیرونی (جامعه) و هم با رشد و تغییرات اعضایش برونسازي کند، بنابراین کارایی آن در دو بعد درون خانواده و بیرون از خانواده تابع اوضاع جامعه و آرایش اعضاء و ساخت خانواده است. ملاک کارایی خانواده این نیست که در آن فشار روانی، تعارض و مشکل وجود نداشته باشد بلکه این است که خانواده تا چه اندازه در تحقق وظایف و کارکردهایش توانایی دارد. بنابراین شکست خانواده در انجام وظایف و کارایی آن روابط اعضاء را سست می کند و طلاق می تواند ثمره ناکامی اعضاء در تحقق وظایف محول شده باشد.

با این حال همان طور که آرونس و رادجرز می نویسند: طلاق لزوماً پاتولوژی نیست. همچنین نمی توان گفت که لزوماً دردناک، فشارزا، بحران آفرین و اغلب با تعارض همراه نیست. این بدان معنی است که طلاق نه یک «واقعه» بلکه یک «فرآیند با ماهیت رشدی و تحولی» است و مراحل را طی می کند که طلاق قانونی یکی از این مراحل است. همین تلقی از طلاق موجب شده است که تحقیقات دامنه داری درباره آن انجام شود.

ماتیس و کینگ لیتل با بررسی ۷۳ زوج در حال طلاق پی بردند که شکست در رسیدن به راه حل علیرغم تعیین داور، به طور معناداری با عملکرد خانوادگی هرچ و مرج گونه و بی قید رابطه دارد. پورتنس و همکارانش در تحقیقی با استفاده از خانواده آزمای FAD و سیاه سازگاری طلاق نتیجه گرفتند که نقشهای خانوادگی، کنترل رفتار و مشارکت عاطفی بیشترین سهم را در تسهیل سازگاری عاطفی اجتماعی دارند. همین طور بورل و همکاران در ارزیابی عوامل فشارزای والدین زوجهای در حال طلاق مرجوعی به دادگاه خانوادگی پی بردند که عزت نفس و مهارتهای ارتباطی پیش بینی کننده های عمده استرس خانوادگی هستند. آکیستر و استیونسون متوجه شدند که نقشهای خانوادگی و مشارکت عاطفی به وفور و به طور مکرر ناسالم نمره گذاری شدند و ۱۷ درصد از خانواده ها چهار یا بیش از چهار خرده مقیاس خانواده آزمای FAD را در دامنه ناسالم نمره گذاری کردند. در داخل کشور هم تحقیقات متعددی درباره عملکرد خانواده انجام شده است. فراهانی، فتاحی، منجمی مطلق، موسوی، نوروزی، ملاتقی، دهگانپور و صدقی (۱۳۷۹) هیچکدام عملکرد خانوادگی را در زوجهای در حال طلاق بررسی نکرده اند. تنها یک تحقیق در این زمینه توسط بهاری (۱۳۷۹) انجام شد که نشان داد زوجهای در حال طلاق در سازه های سه گانه کارایی خانواده یعنی ابزار عواطف، نقشهای خانوادگی و حل مشکلات نسبت به زوجهای عادی عملکرد ضعیف تری دارند.

تفاوت های جنسیتی بر پاسخ آزمودنی ها به ملاک های کارایی

خانواده تاثیر می گذارد. برای نمونه توتی می نویسد به طور ثابت مشخص شده است که زن و شوهرها حتی به سوال های نسبتاً عینی نیز پاسخی متفاوتی می دهند. با توجه به اینکه اعضاء خانواده نظر متفاوتی درباره عملکرد خانواده دارند و میان اعضاء خانواده در استفاده از یک مقیاس ارزیابی خانواده اتفاق نظر وجود ندارد، او در این مطالعه درصدد برآمد که کارایی خانوادگی را هم از دید زن و هم از دید شوهر در هر دو گروه آزمودنی بررسی کند و مبنای نظری بر دید سیستمی و تعاملی قرار گیرد تا تصویر روشن تری از وضعیت عملکردی زوجهای در حال طلاق و زوجهای غیر مطلقه (عادی) به دست آید.

مواد و روشها

این مطالعه توصیفی و مقایسه ای است. آزمودنیهای پژوهش شامل ۲۶ زوج در حال طلاق^۱ ارجاعی از سوی دادگاه خانواده به بخش روان پزشکی سازمان پزشکی قانونی و ۴۰ زوج غیرمطلقه^۲ (عادی) بودند که براساس چهار معیار سکونت در تهران، عدم وجود بیماری جسمی و روانی نافذ بر (مانع از) ادامه زندگی مشترک، حداقل تحصیلات سوم راهنمایی و حداقل پنج سال سابقه زندگی مشترک انتخاب شدند. روش نمونه گیری به صورت در دسترس (غیراحتمالی) بود و نمونه گیری بدین ترتیب بود که ابتدا روان شناس بخش، شرح حال از زوجهای در حال طلاق تهیه می کرد و سپس روان پزشک آنها را مورد معاینه و مصاحبه روانی قرار می داد. سپس مشاور خانواده پرسشنامه سلامت عمومی (GHQ) را اجرا می کرد و چنانچه نتایج پرسشنامه و تشخیص های بالینی حاکی از فقدان اختلال روان پزشکی بودند، خانواده آزمای FAD در مورد آنها اجرا می شد. قابل ذکر است که درباره زوجهای غیر مطلقه (عادی) به دلیل عدم امکان مصاحبه روان پزشکی تنها به اجرای پرسشنامه سلامت عمومی اکتفا شد و چنانچه نمرات آنها پایین تر از ۲۳ بود، در تحقیق شرکت داده می شدند؛ در غیر اینصورت از نمونه تحقیق حذف می شدند. همبستگی پرسشنامه سلامت عمومی (GHQ) و نتایج ارزیابی بالینی از شدت اختلالات توسط گلدبرگ و هیلر (۱۹۷۰) برابر با ۸۰ درصد گزارش شده است. پایایی این ابزار در ایران توسط هومن (۱۳۷۶) برابر با ۰/۸۴ محاسبه شد. همچنین پایایی خرده مقیاسهای خانواده آزمای FAD بین ۰/۴۳ و ۰/۹۰ گزارش شده است (اپسین، بیشاپ، بالدوین - ۱۹۸۳). برای تأیید روایی این ابزار، در یک نمونه ۵۰۳ نفری با استفاده از یک روش تشخیصی، نمره های FAD ۶۷ درصد خانواده های غیربالینی و ۶۴ درصد خانواده های بالینی به درستی پیش بینی شد. پایایی این ابزار در تحقیق داخلی توسط نجاریان برابر ۹۳ درصد به دست آمده است. پس از اجرای ابزارها، پاسخ نامه ها نمره گذاری شد و تحلیل داده ها با استفاده از رگرسیون خطی لجستیک، آزمون آماری t، آزمون تعقیبی HSD توکی و تحلیل واریانس یک عاملی و شاخصهای آمار توصیفی صورت گرفت.

1 - Divorcing Couples

2 - Non-divorced Couples

(ابعاد عملکرد خانواده) پیش بینی کننده، جدول شماره ۵ ارایه می گردد.

تنها خرده مقیاس GF (عملکرد کلی) می تواند متغیر پیش بینی برای وقوع طلاق باشد. پس از آن بر متغیر PS یا توانایی حل مشکلات خانوادگی تاکید می شود که به علت ضریب رگرسیون فزاینده می باید با احتیاط در پیش بینی به کار رود.

بحث

در این مطالعه، آزمودنیها در هفت بعد عملکرد خانواده و همین طور مدت زمان ازدواج، سطح تحصیلات و تعداد فرزندان بررسی شدند. بیشترین زوجهایی که اقدام به طلاق کرده اند حداقل دارای یک یا دو فرزند بودند و طیف آنها از زوجهای بدون فرزند تا زوجهای صاحب شش فرزند دامنه داشت. به علاوه بیشترین فراوانی زوجهای مورد مطالعه را دارندگان مدرک دیپلم تشکیل می دادند. از این یافته ها می توان چنین استنباط کرد که داشتن فرزند لزوماً عامل موثری برای پیشگیری از طلاق نیست.

یافته دیگر تحقیق حاکی است که زوجهای در حال طلاق در تمامی ابعاد کارایی خانوادگی در مقایسه با زوجهای غیرمطلقه کارایی ضعیف تری را نشان میدهند که با یافته پورتنس و همکاران مبنی بر اینکه ابعاد نقشهای خانوادگی، کنترل رفتار و مشارکت عاطفی سهم بسزایی در تسهیل یا تشدید فرآیند سازگاری عاطفی اجتماعی دارند همخوانی دارد. همچنین با تحقیق آکستر و استیونسون که در آن نقشهای خانوادگی و مشارکت عاطفی از جمله ابعادی بودند که به وفور

نتایج

در این مطالعه، آزمودنیها در هفت بعد عملکرد خانوادگی FAD و همین طور مدت زمان ازدواج، سطح تحصیلات و تعداد فرزندان بررسی شدند.

با توجه به جدول شماره ۱ می توان گفت که ارتباط مثبت معنی داری بین خرده مقیاسهای AI، BC، CM با مدت زمان ازدواج وجود دارد یعنی با افزایش مدت زمان ازدواج، میزان کارایی خانواده در ابعاد عملکردی مشارکت عاطفی (AI)، کنترل رفتار (BC) و ارتباط میان اعضای خانواده (CM) افزایش می یابد.

جدول شماره ۲ نشان می دهد که بین متغیر تحصیلات و ابعاد عملکردی GF، RL، AR و همین طور کارایی کلی خانواده (FAD) همبستگی وجود دارد و با توجه به اینکه مقدار F معنی دار است با تاکید بر آمار توصیفی و مقایسه های مرتبط با آزمون تعقیبی HSD توکی بین متغیرهای وابسته در ابعاد عملکردی (FAD) در سطوح تحصیلات راهنمایی تا دبیرستان، دیپلم و دانشگاهی تفاوت وجود دارد.

با توجه به اطلاعات ارائه شده در جدول شماره ۳ بین تمامی خرده مقیاس های کارایی خانواده و همین طور کل کارایی خانواده زوجهای در حال طلاق و زوجهای غیرمطلقه (عادی) تفاوت معنی داری وجود دارد. یعنی می توان گفت که کارایی خانوادگی زوجهای در حال طلاق پایین تر از زوجهای غیر مطلقه (عادی) است.

اطلاعات ارائه شده در جدول شماره ۴ نشان میدهد که امکان پیش بینی طلاق از طریق کارایی خانوادگی در سطح اطمینان ۰/۰۵ وجود دارد. از این رو برای شناسایی دقیق تر توان پیش بینی متغیرهای

جدول شماره ۱ - همبستگی بین مدت زمان ازدواج و کارایی خانواده زوجهای تحقیق

FAD	GF	CM	PS	BC	AI	RI	AR	متغیرها
۰/۱۲	۰/۱۱	۰/۱۷	۰/۰۶	۰/۱۷	۰/۲۱	۰/۱۲	۰/۰۴	همبستگی
-	-	۰/۰۵	-	۰/۰۵	۰/۰۱	-	-	سطح معنی داری

جدول شماره ۲ - تحلیل و ارزیابی یک عاملی برای شناسایی اثر تحصیلات بر عملکرد خانواده

متغیر	سطح تحصیلات	واریانس	رتبه آزادی	محدودات	میزان F	سطح معنی داری
یاسخگرایی عاطفی (AR)	بین گروهی	۲۲۱/۱۵	۲	۱۵/۵۷	۸/۱۶	۰/۰۵
	درون گروهی	۱۸۵۴۴۳	۱۳۱	۲۴/۱۵		
نقشهای خانوادگی (RL)	بین گروهی	۴۱/۸۱	۲	۲۰/۹۴	۳/۰۲	۰/۰۵
	درون گروهی	۹۰۷۳۶	۱۳۱	۶/۹۲		
عملکرد کلی (GF)	بین گروهی	۶۵۸/۷۱	۲	۳۲۹/۳۵	۹/۲۸	۰/۰۱
	درون گروهی	۲۶۶۹۱۶	۱۳۱	۳۵/۴۹		
کل مقیاس	بین گروهی	۴۴۲۱/۵۷	۲	۲۲۱/۷۸	۷/۴۸	۰/۰۱
	درون گروهی	۲۸۶۷۲/۷۶	۱۳۱	۲۹۵/۲۱		

جدول شماره ۳ - مقایسه میانگین نمرات ابعاد عملکردی خانوادگی زوجهای در حال طلاق و زوجهای غیر مطلقه (عادی)

متغیر	سطوح	میانگین	درجه آزادی	میزان F	سطح معنی داری
بستگی عاطفی	زوجهای در حال طلاق زوجهای غیر مطلقه	۱۴/۴۴ ۱۷/۷۶	۱۲۵	۵/۲۲	۰/۰۰۱
نقشهای خانوادگی	زوجهای در حال طلاق زوجهای غیر مطلقه	۱۳/۰۱ ۱۴/۵۷	۱۲۳	۲/۵۱	۰/۰۰۱
مشارکت عاطفی	زوجهای در حال طلاق زوجهای غیر مطلقه	۱۵/۲۸ ۱۸/۲۶	۱۲۳	۴/۱۶	۰/۰۰۱
مهار رفتار	زوجهای در حال طلاق زوجهای غیر مطلقه	۱۷/۴۴ ۱۹/۱۸	۱۰۲	۳/۴۵	۰/۰۰۱
حل مشکل	زوجهای در حال طلاق زوجهای غیر مطلقه	۱۲/۰۸ ۱۳/۲۸	۸۶	۳/۱۹	۰/۰۰۱
ارتباط	زوجهای در حال طلاق زوجهای غیر مطلقه	۱۰/۹۴ ۱۲/۱۴	۸۱	۴/۲۲	۰/۰۰۲
عملکرد کلی	زوجهای در حال طلاق زوجهای غیر مطلقه	۲۲/۷۸ ۳۰/۰۷	۹۸	۷/۶۶	۰/۰۰۱
کل مقیاس	زوجهای در حال طلاق زوجهای غیر مطلقه	۱۰۵/۹۴ ۱۲۵/۲۴	۱۱۲	۷/۰۸	۰/۰۰۱

جدول شماره ۴ - رگرسیون لجستیک برای پیش بینی احتمالی وقوع طلاق براساس ابعاد عملکرد خانواده

متغیر متحرک	ضریب استاندارد (β)	خطای معیار (SE)	درجه آزادی (DF)	میزان والد (Wald)	ضریب معین (R ²)	سطح معناداری (α)
در حال طلاق / غیر مطلقه	۰/۲۲	۰/۱۷	۱	۲/۵۷	۰/۲۲	۰/۰۵

جدول شماره ۵ - پیش بینی احتمال طلاق از طریق ابعاد عملکرد خانواده

متغیر پیش بینی	ضریب استاندارد (β)	خطای معیار (SE)	درجه آزادی (DF)	میزان والد (Wald)	سطح معناداری (α)
حل مشکل (PS)	۰/۲۲	۰/۱۷	۱	۲/۵۶	۰/۰۹۶
عملکرد کلی (GF)	۰/۲۸	۰/۱۸	۲	۱۲/۷۱	۰/۰۰۱

واریانس یک عاملی حاکی است که سطح تحصیلات همبستگی بالایی با ابعاد عملکردی پاسخگویی عاطفی (AR)، نقشهای خانوادگی (RL) و کارایی عمومی (GF) دارد یعنی هر چه سطح تحصیلات زوجین بالاتر باشد واکنش آنها به قیمت های زندگی می تواند با احساسات مناسب تری همراه باشد، تقسیم وظایف و توزیع منابع قدرت در خانواده بهتر صورت می گیرد، رضایتبخشی زوجین (پاسخگویی عاطفی) بیشتر است، مهارتهای زندگی از جمله فرزند پروری، یاری به یکدیگر، حفظ حریم های شخصی شریک زندگی و نیز حفظ حرمت ها و حریم های خانواده با سایر منظومه ها نظیر خانواده اصلی

و به طور مکرر ناسالم نمره گذاری شدند، همسو است. یعنی زوجهای در حال طلاق گرفتار ضعف عملکرد در تمامی ابعاد کارایی خانواده هستند و هیچگونه آملدی به بهبود وضعیت خود ندارند؛ بنابراین طلاق را برای رهایی از این وضعیت به ناچار انتخاب می کنند. اگرچه طبق یافته های جدول شماره ۱ بین مدت زمان ازدواج با کارایی خانواده همبستگی وجود دارد اما افزایش مدت زمان ازدواج لزوماً موجب بهبود کارایی زوجها در تمام ابعاد خانوادگی نمی شود بلکه این بهبود در ابعاد مشارکت عاطفی ($r=0/21$)، مهار رفتار ($r=0/17$) و ارتباط ($r=0/11$) به چشم می خورد. به علاوه، نتایج تحلیل

و غیرپرخاشگر دختر در مقطع دبیرستان. پایان نامه کارشناسی ارشد مشاوره، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن، ۱۳۷۹.

۵- فراهانی ز. مقایسه عملکرد خانواده های دانش آموزان مضطرب و غیر مضطرب دختران متوسطه منطقه ۶ تهران. پایان نامه کارشناسی ارشد مشاوره، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن، ۱۳۷۹.

۶- ملانقی ف. وضعیت عملکرد خانواده و سلامت روانی آنان در خانواده های چند همسری. پایان نامه کارشناسی ارشد بالینی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن، ۱۳۷۷.

۷- منجمی مطلق ف. عملکرد نظام خانواده و بهداشت روانی اعضای خانواده. فصلنامه اندیشه و رفتار ۱۳۷۹.

۸- نجاریان ف. عوامل موثر بر کارایی خانواده: بررسی ویژگی های روان سنجی مقیاس سنجش خانواده (FAD-1). پایان نامه کارشناسی ارشد روان شناسی مشاوره، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن، ۱۳۷۴.

۹- نوروزی م. بررسی تاثیر عملکرد خانواده در ابتلاء به اختلال روانی نوجوانان گروه سنی ۱۵ الی ۱۸ سال شهر تهران. پایان نامه کارشناسی ارشد روان شناسی بالینی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن، ۱۳۷۷.

10 - Ackerman N. Psychodynamics of Family Life: Diagnosis and treatment of family relationship. Basic Books Publications; 1958.

11 - Ahrons C, Rodgers H. Divorced Families: A multidisciplinary Development view, 1 ed, Norton publication Co; 1987.

12 - Akister J, Stevenson H. Identifying families at risk: Exploring the MC Master family assessment device (FAD). Journal of family therapy 1991 Nov; 13(4): 411-21

13 - Burrel N, Narus L, Boghanoff K, Alleni M. Evaluation of parental stressors of divorcing couples referred to meditation and effects of mediation outcomes. 1994 summer; 4: 339 - 52

14 - Mattis D, King Little, Y. Family functioning device (FAD): Validity and reliability. Journal of Marital and Family Therapy 1985 Oct; 11 (4): 345 - 356

15 - Portes PR, Howell SC, Brown H, Eichenberger S, et al. Family functions and children's postdivorce adjustment. Journal of Orthopsychiatry 1992 Oct; 62 (4): 613 - 17

16 - Tutty Leslie M. Theoretical and practical issues in selecting a measure of family functioning, Journal of Research of Social Work Practice 1995 Jan; (1): 27 - 40

بیشتر نمایان است. سرانجام با توجه به یافته های جداول شماره ۴، ۵ و ۳۴ درصد واریانس احتمال وقوع طلاق را کارایی خانوادگی پیش بینی می کند. به عبارت دقیق تر، دو بعد کارایی عمومی و حل مشکلات خانوادگی پیش بینی کننده بهتری برای وقوع طلاق هستند، یعنی چنانچه زوجین در حل مشکلات و به طول کلی کارایی عمومی خانواده ضعیف تر عمل کنند، احتمال وقوع طلاق در آنها حدود یک سوم افزایش می یابد.

با توجه به یافته های این مطالعه چنین به نظر می رسد که عملکرد خانواده نقش بسزایی در وقوع طلاق دارد. مدت زمان بیشتر ازدواج، لزوماً ضامن بقای زندگی مشترک نیست بلکه سطح تحصیلات نقش موثری در حفظ بقای خانوادگی دارد و چنانچه عملکرد خانوادگی زوج در چهار بعد به ویژه ابعاد حل مشکل، ارتباط، مشارکت عاطفی و کارایی عمومی مختل شود امکان فروپاشی زندگی مشترک بیشتر می شود. از طرف دیگر داشتن فرزند نمی تواند عامل پر قدرتی برای پیش گیری از طلاق باشد بلکه کارآمدی در ابعاد گوناگون عملکرد خانوادگی است که می تواند حافظ یک زندگی مشترک باشد.

پیشنهاد می شود که در مشاوره های قبل از انتخاب همسر بر لزوم رعایت ملاک های تاثیر گذار بر یک ازدواج مناسب نظیر میزان تحصیلات تاکید شود. همچنین کارگاههای آموزشی در زمینه مهارتهای ارتباطی زوجین نظیر مهارتهای حل مشکل برگزار شود و مطالعات بیشتری درباره تاثیرگذاری کارگاههای آموزش مهارتهای زندگی بر کاهش میزان طلاق انجام شوند.

با این حال به دلیل اینکه نمونه گیری در دسترس و تعداد نمونه ها محدود بوده است امکان تعمیم یافته ها را کم می کند. همچنین بودجه اندک پژوهش امکان بررسی متغیرهای دیگری را که نقش مهمی در یک ازدواج پایدار دارند، محدود ساخت.

تقدیر و تشکر

پژوهشگران مراتب سپاس خود را از معاونت پژوهشی سازمان پزشکی قانونی به خاطر حمایت مالی تحقیق حاضر اعلام می دارند.

مراجع

۱- بهاری ف. مقایسه و ارزیابی کارایی خانواده زوجهای غیر طلاق و زوجهای در حال طلاق مرجوعی به بخش روان پزشکی سازمان پزشکی قانونی. پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تربیت معلم تهران، ۱۳۷۹.

۲- دهگانپور م. بررسی کارایی خانواده های کودکان دچار اختلال سلوک و بهنجار و تاثیر آموزش مادران بر کاهش اختلال رفتار کودک. پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن، ۱۳۷۷.

۳- صدقی ف. مقایسه عملکرد خانواده های شاهد و غیر شاهد از دیدگاه فرزندان دبیرستان در شهر کرمانشاه. پایان نامه کارشناسی ارشد مشاوره، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن، ۱۳۷۹.

۴- فتاح ز. مقایسه عملکرد خانواده در دو گروه دانش آموزان پرخاشگر